

ROMA PÉLDAKÉPEK ÉS IDENTIFIKÁCIÓS MINTÁK

Absztrakt

A tanulmány célja a roma kultúrában előforduló példaképtípusok bemutatása. A szerző alapvetően két fő típust külön el egymástól: a hivatalos tudás (official knowledge) és az informális tudás (informal knowledge) alapján keletkező roma példaképtípusokat. Előbbi kategóriába sorolja a történelmi hősöket, művészeket, sztárokat, míg utóbbiba a hétköznapi hősöket (unheroic heroes). A tanulmány egyik fő megállapítása, hogy az előbbi kategóriában létező roma példaképtípusokról a romák vagy felszínes ismertséggel rendelkeznek csupán (pl. történelmi hősökről, művészekről), vagy azok csak egy olyan, sztereotipikus roma képet sugároznak (pl. sztárok), ami alkalmatlanná teszi őket arra, hogy a roma integrációt elősegítsék. Mindezek után a katolikus hitre tért szendrőládi cigány cursillo-s kórus közösségformáló hatásain keresztül mutatja be, hogy a hétköznapi hősök miként elégíthetik ki a roma kultúrában csak felszínesen jelenlévő történelmi hőskultusz identitásformáló hatását, és ennek következtében milyen módon válhatnak a roma integráció alapköveivé.

Abstract

The aim of the study is to present exemplary figures found in Roma culture. The author distinguishes two main types: Roma exemplary figures arising from official knowledge and from informal knowledge. He includes in the former category historical heroes, artists and stars, while the latter comprises everyday heroes (unheroic heroes). One of the main conclusions of the study is that the Romas either have only superficial knowledge of the Roma exemplary figures existing in official knowledge (e.g. historical heroes, artists), or they project a stereotypical image of Romas (e.g. celebs), that make them unsuited to promoting Roma integration. Then, through the example of the community-shaping influence of the Cursillo chorus of the Gypsies in Szentendrő who have converted to Catholicism, he shows how everyday heroes can provide the identity-shaping influence that is present only superficially in the cult of historical heroes, and as a consequence how they can become foundation stones of Roma integration.

„Az én zeném színvak, legyen mindenki színvak!”
(LL.Junior)

„Decolores. Színes, pompás az élet”
(Cursillo induló)

Első ízben 2013. október 19-én rendezték meg Magyarországon a Roma büszkeség napját. Nagyjából ezer roma származású személy vonult keresztül Budapest utcáin. A rendezvény főszervezője, Setét Jenő hangsúlyozta, hogy a menettel egyrészt a romák öntudatát szerették volna megerősíteni, másrészt, a többségi társadalomban kialakult negatív előítéleteket kívánták lebontani. „A romáknak van okuk arra, hogy büszké legyenek – mondja Setét –, hiszen számtalan olyan kulturális és történelmi teljesítményt nyújtottak, amire büszké lehetünk az ország életében, és rendkívül kevés azon pillanatok száma, amikor ezeket fölmutatni, megmutatni, láthatóvá tenni tudjuk. Eldöntöttük, hogy kijelölünk egy napot, amikor elmondjuk a többi roma embernek, hogy miért kell büszkének lenni arra, hogy ők a roma közösséghez tartoznak, a nem roma honfitársainknak pedig megmutatjuk azokat a kulturális, történelmi értékeket, amelyek mentén szervezni szeretnénk az identitásunkat”.¹ A Roma March a cigányság rendkívül negatív megítélése ellen a romák kulturális értékeit, művészeti és történelmi kiválóságait kívánta felidézni. A felvonulók transzparenszekkel, cigány zászlóval meneteltek, sokak kezében egy-egy roma híresség képe, amit a szervezők osztogattak szét. A képeken több ismerős arcot is találhattunk: Charlie Chaplin, Michael Caine és Elvis Presley mellett olyan népszerű magyar énekesek arca tűnt fel, mint Caramel, LL. Junior vagy Gáspár Laci.² A képekről viszont feltűnően hiányoznak a magyarországi romákhoz kötődő történelmi személyiségek. Ha mindezek után a roma hősök után kezdünk el kutakodni, a különféle honlapok között többek között Yul Brynner, Andrea Pirlo,

1 https://www.youtube.com/watch?v=9pJA_rxb8UI (Letöltés 2016. október 4.)

2 Caramel, LL. Junior és Gáspár Laci is népszerű pop énekesek, akik nyíltan felvállalták cigány identitásukat. Nem csak a magyarországi romák körében számítanak kiemelkedően népszerű előadónak, hanem a többségi társadalom szemében is.

Robert Plant vagy Bill Clinton képével találkozunk.³ Óhatatlanul felmerül a kérdés, vajon tényleg ők a legalkalmasabb példaképek, akiket a magyarországi romák elé lehet állítani?⁴

Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy magyarországi példákon keresztül megválaszolja a kérdést, vajon az orientációs pontként szolgáló roma történelmi szereplők hiányát milyen mértékben pótolhatják a kortárs roma hírességek? Célja továbbá egy vallásos kisközösség példáján keresztül bemutatni a hétköznapi hősök lehetséges hatásait az identitásformálódásra.

1. ábra: Charlie Chaplin, Bob Hoskins és Csányi Sándor filmszínészek plakátja a 2013-as Roma Büszkeség Napján.

(Forrás: [http://szinesgyongyok.hu/portfolio-items/roma-pride-roma-buszkese-g-napja/#iLightbox\[gallery-1\]/6](http://szinesgyongyok.hu/portfolio-items/roma-pride-roma-buszkese-g-napja/#iLightbox[gallery-1]/6))

A példaképekről

A példaképek és hősök tanulmányozása ingoványos terepe az identitáskutatásnak. A hősök különféle típusai ugyanis amellyel, hogy egyértelműen reprezentálják egy adott kor társadalmi fejlődésének pillanatnyi állapotát és mintát adnak a nemzeti identitás fejlődésének, csak egy felszín mutatnak és semmiképp sem tárják fel az identitásfejlődés mélyben zajló folyamatait. Kiindulási pontként szükséges emiatt megfogalmaznunk, hogy a különféle hősök kultusza iránymutató lehet ugyan, de nem a megoldás az aktuálisan zajló politikai, kulturális átalakulások során. A hősök egyértelműen

az egyéni és etnikus nemzeti azonosságtudat orientációs pontjai, a személyükön keresztül manifesztálódnak és válnak a hétköznapi emberek számára is megragadhatóvá az általános erkölcsi normák és viselkedési minták, ám sem a hétköznapi élet, sem a rendkívüli események (pl. forradalmak, háborúk, hirtelen változások, gazdasági válsághelyzet) idején nem nyújthatnak olyan konkrét segítséget, amely az egyént képes lehet kiragadni adott életkörülményeiből. Mentális, szociálpaszichológiai hatásuk nem lebecsülendő, hiszen saját példájukon keresztül jelentős motivációs forrásnak is számíthatnak, ám egy halmozottan hátrányos település lakossága csak azért, mert tiszteli történelmi hőseit, még nem feltétlenül lesz képes kitörni saját helyzetéből. Ennek következtében hangsúlyoznunk kell, hogy a (magyarországi) roma lakosság számára sem a roma hősök megléte, vagy hiánya jelenti a legfőbb alapot etnikus identitásuk kialakulásához, ám az erőteljesen hozzájárulhat annak megerősödéséhez vagy éppen gyengüléséhez. Mindezek mellett fontos kiemelnünk, hogy semmiféleképpen sem beszélhetünk általánosságban véve *a példaképről* vagy *a hősről*, valamint *a példakép* vagy *a hős hatásairól* a közösségi identitás alakulása terén, hiszen a példaképeknek is több fajtája létezik. Egyrészt vannak, akiket a hivatalos kultúra (official knowledge) kreált és propagált, mert valamely jelentős történelmi eseményben központi szerepet játszottak. Példának okáért a forradalmak, szabadságharcok élén minden esetben hős vezetők néztek szembe az ellenséggel, kockáztatták az életük másokért; a középkori mártírok életük adták hitükért és közösségükért, példát mutatva és erőt adva másoknak. Életük emlékeit évszázadokon keresztül megőrizték a krónikák, legendák, történelemkönyvek, múzeumok; tereket, utcákat, intézményeket neveztek el róluk, sok esetben kultusz épült ki tiszteletükből. Mellettük éltek és élnek olyan hősök, akik a nép körében lettek híresek, a hivatalos tudástól, politikai rendszerektől függetlenül, teljes egészében az informális tudáson alapulva. Róluk legendák, történetek, balladák születtek a népi kultúrában, ám az esetek egy jelentős részében emléküket kevesebb, mint egy évszázad alatt elhalványult, elfelejtették őket. Kultuszuk rövid életű, gyakran megmarad szubkulturális keretek között.

Ha a hivatalos kultúra és az informális kultúra példaképtípusait szeretnénk áttekinteni – ami nem azonos a hóstípusokkal! – előbbibe tartozónak tekinthetjük:

1. a történelmi szereplőket a profán és a vallási szférából egyaránt (pl. uralkodók, politiku-

3 Többek között a magyar Roma Sajtóközpont honlapján is.

4 A tanulmány megszületését az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja, valamint a Fulbright Scholarship támogatta.

- sok, hadvezérek, vallási szereplők, szentek, boldogok)
2. művészeket, tudósokat, feltalálókat
  3. a sztárokat (pl. énekesek, színészek, sportolók, modellek)⁵
  4. a populáris kultúra műfajaiban elterjedt kitalált személyeket, hőskaraktéereket, így képregényhősöket, pl. Superman, Spiderman, filmhősöket.

Erre a négy példaképtípusra alkalmazhatók M. Gregory Kendrick⁶ tézisei a hősök közös jellemzőiről, melyek: (1.) they are not ordinary people; (2.) they do things that most people either cannot or will not do; (3.) they dedicate their lives to some abstract ideal – glory, god, excellence, beauty, the end of history; (4.) they defend status quo or create a new one; they are accorded in life special honors, privileges, and wealth by their peers and inferiors and (5.) they enjoy a measure of immortality after death through cults, monuments, stories, poems, and songs.

Míg előbbiektől elválva, az informális tudáson – a korábbi korszakokban a népi kultúrában, ma populáris kultúrában – alapuló példaképek lehetnek:

1. korábbi népi hősök (pl. banditák)
2. hétköznapi hősök (tűzoltók, mentősök, orvosok, szociális munkások, szerzetesek, nők stb.).

Rájuk az előbbi csoporttal ellentétben jellemző, hogy (1.) hétköznapi emberek; (2.) olyan dolgokat tesznek, ami nem feltétlenül számít rendkívülinek; (3.) életüket mások segítésének szentelik; (4.) tetteikért különösebb anyagi, erkölcsi elismerésben általában nem részesülnek és (5.) ismertségük gyakran megmarad kisebb szubkulturális szinten, kultusz nélkül.

A példaképtípusok két fő csoportja között persze létezhetnek átmenetek, hiszen a felülről propagált hőskultusz, vagy szentkultusz az esetek döntő többségében már meglévő tömeges attitűdökre épülnek rá, illetve a hivatalos kultúra által kreált hőskultusz is sok esetben a populáris kultúra részévé válik. Összefoglalóan a példaképpé, hőssé váláshoz szükséges

értékekből, erényekből kiindulva megállapíthatjuk, hogy a példaképek olyan személyek, akik önmagukat háttérbe helyezve alapvetően másokat, tágabb közösségüket szolgálják, és ezért akár a szenvedést, saját életük kockáztatását is vállalják. Alapvetően lehetnek vélt vagy valós személyek, történelmi, mitikus, mesei, mondai hősök, akiket szélesebb tisztelet, kultusz, rajongás vesz körül, vagy lehetnek hétköznapi hősök, atipikus hírességek, vagy „unheroic heroes”, akiket vagy csak kisebb közösség ismer, vagy név nélkül, általános erényeik, jellemzőik alapján válnak tisztelet tárgyává – mint pl. a tűzoltók, katonák, orvosok. Ezek az erények, a hősiesség (heroism) – ahogy a pszichológus Philip Zimbardo meghatározta – „means taking action on the behalf of others for a moral cause, aware of possible risks and costs and without expectation of gain”.⁷

Példaképtípusok a cigányság körében

A HIVATALOS KULTÚRA PÉLDAKÉPEI

Ha mindezek után a cigányság – esetünkben a magyarországi cigányság – felé fordulunk és elemzés alá vesszük, hogy mely típusok találhatók meg esetünkben, a következő eredményt kapjuk.⁸ A hivatalos kultúra példaképei közül:

1. A *történelmi szereplők* gyakorlatilag teljes mértékben hiányoznak, aminek egyértelmű magyarázata a cigány történelmi emlékezet alapvetően orális voltában kereshető. Mint ismert, a cigány történelem nem rendelkezik saját történelmi forrásokkal, hiányoznak azok a művek, melyek megőrizték volna történelmük jelentős szereplőinek emlékét. Ennek következtében történelmi emlékezetük is más jellegű, mint a befogadó magyar kultúráé. Míg a magyarság esetében – és az európai kultúrkörben – azt tapasztalhatjuk, hogy a népi történelmi emlékezet alapvetően személyközpontú, azaz a legfontosabb eseményeket rendszerint egy-egy történelmi szereplővel párosítja, addig a cigányság ebből a szempont-

5 A listából szándékosan maradnak ki a celebek, vagy Chris Rojek terminológiájával „celetoidok” (Rojek 2001). Rájuk már teljes mértékben igaz, hogy ismertségük alapja hírhedségük. Ennek megszerzéséhez már nem valamely pozitív képességüket (pl. sport, zene, színészkedés terén) használják fel, hanem sok esetben megbotránkoztató viselkedésük miatt kapnak rövid idejű médianyilvánosságot.

6 Kendrick 2010.

7 <http://blogs.scientificamerican.com/guest-blog/too-hard-for-science-philip-zimbardo-creating-millions-of-heroes/>

8 Az eredmények két éven keresztül tartó kérdőíves lekérdézesek (250 db) és személyes interjúk alapján készültek. A kérdőívek a magyarországi romák körében ismert cigány származású hírességek kultuszával, a személyükhöz kapcsolt értékekkel, attitűdökkel foglalkoztak. Vizgálták, hogy mekkora ismertséggel rendelkeznek a cigány történelmi hősök a magyarországi romák körében.

ból teljes mértékben eltérő módon, gyakorlatilag történelem nélküli népként emlékezik. Száraz megjegyzi hogy ennek oka a saját írásbeliség hiánya mellett a *mulo*, a halottakkal kapcsolatos félelmekben, a róluk való hallgatás kötelességében is rejlik. „A cigányokat nem érdekli a múlt. A mával kell törődni, esetleg a holnappal. A múlt nem érdekes. A hallgatás törvénye persze nem azonnali felejtés, hiszen a halott emléke nagyon is él. [...] A *mulo*, a hangosan emlékezés tilalma megakadályozza a cigányokat abban, hogy a múlt tanulmányozásában elmerüljenek, így hát történelmi emlékeztük igen rövid”.⁹ Mindezek mára – a hagyományos hiedelemrendszer fukálásával – ugyan változnak, a *mulo* is veszített szimbolikus jelentőségéből, ám egykori működése máig is érezteti hatását. A cigányok történelmi emlékezete gyakorlatilag a hagyományos (írás nélküli) társadalom történelmi emlékezetével mutat hasonlóságot (három-négy generáció), annyi különbséggel, hogy az egykor valós személyeken alapuló történelmi hősmondáik, vele együtt hőseik hiányoznak. Léteznek ugyan hősies tetteket végrehajtó cigány származású történelmi szereplők, akiknek emlékeit megőrizték a magyar leírások, ám – a felvett kérdőíves vizsgálataink alapján megállapítható, hogy – e személyek ismertsége a cigányság körében elenyésző. Többek között sem Lippai Balázs kapitányról,¹⁰ sem Sárközi Ferencről, Kossuth cigányhadnagyáról¹¹ nem rendelkeznek olyan mértékű tudással, ami alapján feltételezhetnénk, hogy a cigányság számára tetteik, viselkedésük orientációs pontként működhetnének. Egyetlen kivételt talán az 1997-ben boldoggá avatott Ceferino Giménez Malla (1861–1936), cigány nevén El Pelé jelenti, aki katolikus hite miatt halt mártírhálalt a spanyol polgárháború idején. Boldog Ceferino a romák patrónusa, talán az első és egyetlen nemzetközi roma hős, ám esetében szükséges megjegyeznünk két tényezőt. Egyrészt, kultusza még alakul, a római katolikus egyház használja ugyan cigánypasztorációja során, ám maga a katolikus cigánypasztoráció is gyermekcipőben jár még csupán. Másrészt figyelembe kell vennünk, hogy nem minden roma személy vallásos, és a vallásos romák

sem mind római katolikusok. Ennek következtében Boldog Ceferino csak a hitüket aktívan gyakorló romák számára nyújthat hatékony viselkedési mintát. Persze, ezen a ponton egy újabb kétség nehezíti az objektivitást célzó értelmezést, nevezetesen az, hogy vajon napjainkban a szentkultusz mennyire rendelkezik még olyan aktív viselkedést és véleményt aktívan formáló hatással, mint feltételezhetőleg rendelkezett korábbi korszakokban?¹² Mennyire tud Ceferino kultusza az individuális szinten konstruálódó vernakuláris vallásosság szerves részévé válni, vagy mennyire marad meg „pusztán” a hivatalos emlékezet és tisztelet szintjén?¹³

2. *Művészek, tudósok, feltalálók* közül gyakorlatilag csak az előbbiekkal találkozhatunk. A cigány zene kapcsán a művészek, prímások, cimbalmosok stb. már évszázadok óta jól ismertek és közülük a legnevesebbek (pl. Czinka Panna, Rigó Jancsi, Dankó Pista) már a hivatalos emlékezet részévé is váltak, utóbbi nevét szobrok, terek, utcák őrzik országszerte. Ismertségük, a cigányság hétköznapi kultúrájában való jelenlétük ugyanakkor ambivalens eredményeket mutat. A felvett kérdőívek alapján Czinka Panna vagy Rigó Jancsi ismertsége felcsúsz (9%), velük szemben Dankó Pista azonban már jól láthatóan a roma öntudat és múltszemlélet egyik alapkövévé vált 76%-os ismertségével. Cigány származású festőművészeket gyakorlatilag nem ismertek név szerint kérdőívünk kitöltői és a cigány írók, költők közül is csupán Choli Daróczi József neve ismertebb (43%). Ebben azonban talán annak is szerepe van, hogy ő az elmúlt évtizedben népszerű televíziós szórakoztató műsorokban is szerepelt.

3. A *sztárok* kategóriáját az eddigiekhez hasonló egyoldalúság jellemzi. A roma sztárok döntő többsége énekes vagy zenész, kevés sportolóval. Munk és társai 2012-es vizsgálata egyértelműen igazolta, hogy a televíziós műsorok döntő többsége több roma sztárt is szerepeltet, ám közöttük domináltak az éppen aktuális valóságshow-szereplők valamint a könnyűzenei előadók. „A magyar médiában, a vizsgált időszakban [...] a leggyakoribb roma szereplők VV Fecó, Caramel, Gáspár Laci és a Bódi család voltak. A tíz sztár közül a sor végén mindenhol a magas művészetet képviselő Snétberger Ferenc és Szakcsi Lakatos Béla, valamint a rétegműfajban

9 Száraz 2007:17.

10 Lippai Balázs hajdúkapitány a Bocskai-szabadságharc (1604–1606) egyik alvezére volt, akit Bocskai István valószínűleg túlzott megerősödéséért 1605-ben kivégeztetett.

11 Sárközi Ferenc (1820–1897) cigányzenészt Kossuth Lajos az 1848–49-es szabadságharc idején tette meg hadnaggyá és a hadseregben szolgáló cigányzenészek vezetőjévé. Több ütközetben is részt vett.

12 Máté-Tóth – Nagy 2008.

13 Érdekes ellentétet lehet állítani Boldog Ceferino és Kali Sara („Szent” Sára) kultusza között. Míg előbbi a római katolikus egyház kanonizálta, utóbbit a roma vernakuláris vallás kezeli szentként, mindenféle egyházi kanonizáció hiányában.

jeleskedő hiphopper, LL Junior található. A zenészeken kívül a nyilvános térben további nagyon ismert, vállaltan roma származású sportolók, színészek, politikusok is tevékenykednek, ugyanakkor a roma sztárok csoportját – hivatásukat tekintve – a zenészek dominálják. A zenei színtéren a nótáénekestől a klasszikus zenészen keresztül, a rapperen és a jazzistán át a popsztárig mindenféle roma sztárt találunk”.¹⁴ Kérdőíves felmérésünk alapján a romák ismerik a cigány származású sztárokat, életüket, a róluk szóló híreket nyomon követik. A legnépszerűbb énekesek, mint Caramel vagy Gáspár Győző, aki reality-show szereplőként vált híressé, ismertsége egyaránt teljes körűnek mondható (100-100%!). Mellettük olyan, immár több évtizedes előadói múlttal bíró nótáénekes, mint Bangó Margit (ismertsége 96%) hozható példaként. A hazai médiatudományban a cigány sztárok médiareprezentációját legrészletesebben Bernáth Gábor és Messing Vera, valamint Munk Veronika vizsgálta. Bernáth és Messing kiemelte, hogy a magyar tömegmédiában a cigányság megjelenése a kilencvenes évek közepére vált mérhetővé, ám ezek a reprezentációk megmaradtak a társadalomban a romák körül kialakult negatív sztereotípiák mentén, egységes, homogén csoportként ábrázolva őket.¹⁵ Munk az ezredforduló környékén megerősödő bulvármédiának, televíziós talk show-knak, valamint tehetségkutató műsoroknak tulajdonította, hogy a romák napi rendszerességgel, tömegesen és a korábbi, főként hírszerű tudósításoktól eltérően megjelentek a szórakoztató médiában is, sőt – hangsúlyozza –, a Győzike Show miatt olyan időszak is adódott a magyar média történetében, amikor a legnézettebb tévéműsor főszereplője hónapokig egy cigány család volt.¹⁶

Felmerülhet persze ezzel kapcsolatban két kérdés. Egyrészt, a médiában megjelenő roma-kép csak az egyik oldala a történetnek, ám mellette rá kell világítani a roma sztárok kultuszára, a roma sztárok vernakuláris kultúrában való jelenlétének milyenségére is, azaz meg kell vizsgálni, hogy milyen kép él róluk a romák között, valamint milyen értéket társítanak hozzájuk. Másrészt, hogy mindezek a tendenciák mire alkalmasak? Eredményezhetik-e az uniformizáló és sztereotípiákon alapuló cigánykép lebontását és végződhetnek-e helyette a cigány kultúra összetettségét és sokszínűségét megjelenítő roma-reprezentációban? A roma sztárokhöz társí-

tott értékek alapvetően ötféle attitűdről tanúskodnak. Egyrészt értékelik tehetségüket, folyamatosan kiemelve, hogy rendkívüli hanggal, zenei érzékkel rendelkeznek. Másrészt, többeknél pl. Szakcsi Lakatos Bélánál, Bangó Margitnál megjegyzzük, hogy „nem a klasszikus értelemben vett hősök”, ám sokat tettek a cigány kultúráért, a cigányság népszerűsítéséért, pozitívabb színben való feltüntetéséért. Harmadrészt, többek kapcsán megjelent, hogy tisztelik az adott sztárt, amiért nyíltan felvállalta cigány származását (pl. Caramel, Oláh Gergő, Mező Misi, LL. Junior, Bangó, Szakcsi), míg negyedrészttől előkerült a cigányságért való tettek, a segítség kiváltotta tisztelet (Caramel, LL. Junior, Bangó Margit, Bódi család). Végül, e négy kategóriától elválva jelenik meg az elutasító, negatív attitűd, elsősorban a botrányos reality-show főszereplő, immár antihőssé váló Győzike kapcsán. Ha ezek alapján levonjuk a konklúziót, megállapíthatjuk, hogy a cigány sztárok kultusza gyakorlatilag ugyanazt az individualitáson alapuló modern mítoszt táplálja, amit a sztárkultusz általános elemzése kapcsán már láthattunk.¹⁷ Ennek értelmében a cigány sztárok legfőbb üzenete rajongók felé individuális üzenet, aminek lényege, hogy az általuk elért siker bármely tehetséges roma számára sok munkával elérhető. Másodlagos üzenetként, ritkábban kerül csak elő, hogy a siker közepette is meg lehet maradni (hétköznapi, „átlagos”) cigány embernek. Csak ritkán került elő az individuális olvasat mellett harmadlagos üzenetként a közösségi aspektus, ami szerint ismertségüket és sikerüket a cigányság érdekében is fel kell használni, a cigányságot is segíteni kell. Mindezek alapján kijelenthető, hogy a cigány sztárok általában nem alkalmasak arra, hogy a cigányság irányában kialakult uniformizáló, alapvetően negatív sztereotipikus berögződéseket lebontsák. Ahogy Munk megfogalmazta, a cigány sztárok esetében a származásukkal kapcsolatos információ idővel elveszíti hírértékét a róluk szóló tudósításokban.¹⁸ Ennek kapcsán emelte ki Bernáth és Messing korábbi, tömegkommunikációs vizsgálataiban, hogy a romákról szóló „... kulturális tudósítások 48 százaléka a bulvármédiában jelent

17 Povedák 2011, Povedák 2014a, Povedák István 2014b.

18 „A sztársággal tehát az etnikai származás háttérbe szorul, egyfajta biztonságos, egyenlősítő terepet ad romáknak, nem romáknak egyaránt. A maradék egynegyed megjelenítésben a legmeghatározóbb cigányokkal kapcsolatos pozitív sztereotípiák, a muzikalitás jelent meg, amely tehetséget a többségi társadalom is elismeri és teret enged kibontakoztatására”. Munk – Morvay – Szabó 2012.

14 Munk – Morvay – Szabó 2012.

15 Bernáth – Messing 1998.

16 Munk – Morvay – Szabó 2012.

meg. A többi médium anyagainak jóval kevesebb, mint tizede szólt a kultúra kapcsán a romákról. A kultúrához kódolható cikkek meghatározó része meg sem említi a roma kultúrát (nagyobbrészt a romákat sem): olyan, többnyire televíziós tehetségkutató szereplőket mutatnak, akikről kiderült, hogy történetesen romák. Ezek az új tehetségek a korábban feltűnt, magukat romaként azonosító énekesekkel szemben (például Caramel, Oláh Ibo-lya) nem is jelentek meg hangsúlyosan romaként, és teljes asszimiláltságot mutattak”.¹⁹

2. ábra: LL. Junior hip-hop sztár a 2013-as Roma Meneten

(Forrás: <http://magyarnarancs.hu/belpol/felciganyok-roma-buszkesege-napja-87061>)

4. A populáris kultúra műfajaiban elterjedt *kitalált személyek, hőskarakterek* (képregényhősök, filmhősök) kapcsán hasonló megállapításokat tehetünk. A cigányság helyzetét, a cigány társadalom működését bemutató dokumentumfilmek piaca olyan mértékben elhanyagolható, hogy ismertségük gyakorlatilag csupán a témával foglalkozó szakemberek és a cigány értelmiség körében mérhető. Az egyéb – magyar – filmekben megjelenő roma karakterek pedig nem lépnek túl a folklórban már régóta létező negatív sztereotip figurákon, ráépülve és felerősítve gyakorlatilag a hírműsorokból már megismert kétsíkú cigány-ábrázolást, mely szerint mintha csak hátrányos helyzetű és kriminalizált cigányok léteznének.

AZ INFORMÁLIS KULTÚRA PÉLDAKÉPEI

Ha mindezek után az informális tudáson alapuló példaképtípusokat vesszük vizsgálat alá, ambivalens képet kapunk. A *korábbi népi hősök emléke-*

¹⁹ Bernáth – Messing 2012.

zete az előző fejezet történelmi hőseihez hasonlóan gyakorlatilag hiányzik (a népmesei hősöket²⁰ nem sorolom ebbe a kategóriába).

Velük ellentétben a *hétköznapi hősök* jelentősége fokozatosan emelkedik. Ez persze nem csak a cigányságra nézve nevezhető igaznak, hanem alapvetően megindult egy tendencia, ami a mindennapokban megvalósítható és megvalósuló „hősies” cselekedetek értékelését és elérhetőségét hangsúlyozza.²¹ A hétköznapi hősök kategóriája általánosságban véve alkalmas lehet arra, hogy a sztárkultusz mögött húzódó individuális mitológia helyett egy alapvetően közösségi, emberközeli mitológiát építsen fel, ami a tapasztalati, megélt szintről építkezik. A hétköznapi hősök organikus módon válnak kisebb közösségek példaképeivé, ám hétköznapi hősből akár nagyobb ismertséggel rendelkező hírességek, példaképek is válhatnak, akik a történelmi hősökhöz hasonló motivációs hatással bírhatnak a közösségekre. Roma hétköznapi hősök Magyarországon első alkalommal Závada Pál és Korniss Péter huszonnégy romát bemutató kötetével érték el relatíve nagyobb ismertséget,²² majd 2015 óta a Roma Sajtóközpont rendez minden évben szavazást az év hétköznapi roma hőse megválasztására, aki az Aranypánt díjat kapja.²³

Roma hétköznapi hősök a templomból

A szendröládi kórus példája

A roma hétköznapi hősök által megvalósítható közösség-, viselkedés- és véleményformáló hatás egyik legkarakteresebb példáját Észak-Magyarországon, az ország egyik legelmaradottabb, jelentős számú roma populációval rendelkező vidékén elhe-

²⁰ Cigány népmesék és népmesei hősök kapcsán lásd: <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/human/szepirod/nepkolt/szogkir/szogkir.htm#10> (Letöltés 2016. október 4.)

²¹ Erről lásd Zimbardo projektjét: <http://heroicimagination.org/> (Letöltés: 2016. október 4.) A hétköznapi hősökről Nyáry Krisztián irodalmi jellegű bemutatásai is jelentős népszerűséget értek el. Nyáry Krisztián 2015 *Igazi hősök. 33 magyar*. Corvina Kiadó, Budapest.

²² Závada Pál – Korniss Péter 2011 *Egy sor cigány – Huszonnégy mai magyar*. Corvina Kiadó, Budapest.

²³ <http://romasajtokozpont.hu/hetkoznap-hosoket-keresunk-jelold-ismerosod-az-aranypant-dijra/> (Letöltés: 2016. október 4.)

lyezkedő faluban, Szendrőládon találhatjuk. Már maga a település megközelítése az ország központi részeiből is hosszabb időbe telik, mint átrepülni fél Európát. A döntő többségében romák által lakott falu a rendszerváltozás óta kontinuuosan alacsony életszínvonal, a romló munkakörülmények és a cigányság tömeges külföldre vándorlása ellenére is pozitív hírnévre tett szert – igaz, egyelőre csupán a római katolikus egyház cigánypasztorációja iránt nyitott szemmel járók körében. Terepmunkánk során Rézműves Jenőt és a vezetésével működő római katolikus templomi kórust kerestük fel, akik az elmúlt másfél évtized során gyakorlatilag a cigányság megtérítését célzó hazai cigánypasztoráció emblematikus szereplőivé váltak.

Szendrőládon 1996-ban jelent meg a spanyol eredetű Cursillo római katolikus lelkeségi mozgalom,²⁴ amelyen 2015. évi ott jártunkkor már a helyi cursillisták vezetője, Rézműves Jenő elmondása alapján több mint 800 helyi roma vett részt. Maga is hangsúlyozta, hogy ez természetesen nem azt jelenti, hogy aki részt vett a Cursillo-n, mind megtért, megváltozott volna egy csapásra, ám a változás, ami a cigányok és magyarok kapcsolatát, valamint a közérkölcsök, közhangulat alakulását mutatja a településen, egyértelműen érezhető. A Cursillo mozgalom elvégzése nem jelent kötelezettséget arra, hogy elvégzőjének a közösség részévé kellene válnia. A csatlakozás az egyén döntésén múlik.

24 A Cursillo rövid bemutatását Székely János segédpüspöktől, a magyarországi mozgalom lelki vezetőjétől kölcsönöztük. „A Cursillo spanyol (pontosabban mallorcai) eredetű egyházi lelkeségi mozgalom, egyike a legelső ilyen világi kezdeményezéseknek. Több lelkeségi mozgalom is (pl. Házasság hétvége, Antiókhia, Neokatekumenális út, Mécs) merített a Cursillo karizmájából, alap gondolataiból és módszeréből [...] A cursillo eredetileg az El Caminóra készített fel zárandokvezetőket, azonban hamarosan kitágult ez a cél. Jelenleg az élet zárandoklatára készít fel, megpróbál hiteles kereszténnyé és apostollá tenni. [...] A cursillo módszerének jellemzői a barátság, a természetesség, az őszinteség és a belső tűz. A cursillóban a résztvevő találkozik önmagával, Istennel és az embertársaival. Egy hármass találkozást él át. A cursillo általában fellelkesíti, megrendíti, erővel tölti el a résztvevőket. Sokan egy életre szóló fordulatot tapasztalnak meg. Gyakran a cursillo által fontos barátságok szövődnek, új közösségek születnek. [...] A cursillo nemcsak vallásos embereknek szól, hanem mindenkinek, akinek nyitott a szíve és a gondolkodása, aki őszintén keresi az élete értelmét, törekszik a hiteles életre. A cursillo egy hétvégén zajlik, csütörtökön estétől vasárnap délutánig tart. Utána pedig folytatódik egy felfrissült, megújult életben”. <http://cursillo.hu/customPages/a-cursillorol?subSiteId=1> (Letöltés: 2016. október 4.)

Az aktív résztvevők mindegyike olyan megtéréserészményként beszélt a Cursillo-s hétvégén való részvételéről, mint aminek köszönhetően gyökeres mértékben megváltoztak mind családi, mind emberi kapcsolatai, valamint a közösséghez – ezen belül saját cigány társaikhoz, és a nem-cigányokhoz – fűződő viszonyaik. Ádám Józsefné, a szendrőládi kórus tagjának szavaival élve: „Másként viselkedtünk otthon, de az utcán is. Türelemmel, szeretettel, elfogadással. És ez akkoriban nagy változásnak számított ám. Sokan figyeltek rá. De figyelmeztettük egymást, cigányokat is, hogy nem helyes, ahogy élünk. Bűnös életet éltünk, jaj, mi is ám előtte!”²⁵ A megtérés élményének hatására addigi személyes életpályájuk is új irányt vett, az ellentétjébe csapott át. A mulatozással, italozással, kártyázással, hőzöngéssel felhagyó cursillisták azonban a közösség feléjük táplált attitűdjeit nehezen tudták leküzdeni. A szentmiséken való megjelenésük eleinte a magyar hívek megrökönyödését váltotta ki. „Először kinézték minket a templomból. Mikor le akartunk ülni, azt mondták, ide ne, ez már foglalt, aztán mégse ült oda senki. Megkérdezték, mit keresünk mi a templomban, semmi dolgunk nekünk ott, de mi visszamentünk jövő héten is. Akkor se engedtek leülni, csak a kapunál álltunk. És ez így ment egy darabig, mire rájöttek, hogy mi is a Jóistent követjük”.²⁶ „Hogy engem egy magyar megpusztiljon, jaj, korábban azt sosem gondoltam volna. Most meg jönnek és hálálkodnak, kezét fognak”.²⁷

4. ábra a Szendrőládi kórus a helyi közösségi házbán. (Fotó: Povedák I. 2015.11.10.)

A szendrőládi cursillo-s kórus működésében azonban nem is a megtérés élménye számít érde-

25 Szendrőlád, 2015. november 10.

26 Ádám József, Szendrőlád, 2015. november 10

27 Rézműves Jenő, Szendrőlád, 2015. november 10.

kességnek, hiszen a vallástudományi szakirodalomban hasonló 180 fokos fordulatokról számolnak be a megtérés lélektanával foglalkozó munkák is.²⁸ A büntől való megszabadulás és a megvilágosodás gyakorlatilag minden megtérésről beszámoló narratíva sajátossága. A csoport működésében rendkívülinek az a fajta nyílt és megalkuvást nem tűrő kiállás számít, amelynek következtében eljutottak többek között Rómába, találkoztak a pápával, vagy jártak Berlinben, ahol szentmisén énekeltek a Porrajmos áldozatainak emlékére. Nem az aktivitást kell csak ez esetben tekintetbe venni, hanem azt az aktivitást, ami minden esetben a romák ügyéért folyik. A romákat képviselve jártak a pápánál, a romák emlékére énekeltek Berlinben. „Berlinben Hitler forog a sírjában, hogy ott énekelünk mi romák, a cigány holokauszt emlékére!”²⁹ De a romákat vezetve vonulnak minden évben a mátraverebélyszentkúti cigánybúcsúkon, és a roma-magyar együttélés segítése céljából jelennek meg az ország túlsó végében megrendezett egyházmegyei családnapiakon.³⁰ 2016-ban a Szendrőládtól közel négyszáz kilométerre fekvő Szegeden is feltűntek ütött-kopott öreg autójukkal, hogy kvázi ellenszolgáltatás nélkül vezessék az először megrendezett, három napos cigány Cursillo-t.³¹ Hatásuk ebben az esetben is mesébe illő narratívákat eredményezett. „Egy éve kábítószer-függő voltam, visszaestem párszor, de mindig fölálltam. Vallásos nem nagyon vagyok, de már fogok. A hétvégén a szeretet együttérzés és őszinteség volt, amit Jenőektől kaptam. Nagyon kedves és csodálatos csapat. Nagyon megszerettem őket. Ha kalapom lenne, leemelném előttem! Nagyon sokat segítettek, és még fognak is az életemben. Van bennök valami plusz, ami nem minden cigányban van meg. Bárcsak olyan lenne minden ember, mint ők. Bárcsak olyan lennék én is!” – mondta Oláh Erik, a programon részt vevő roma fiatal.

28 Süle 1997.

29 Rézműves Jenő, Szendrőlád, 2015. november 10.

30 Povedák István 2007 Én mindent tudok Rólad, Te semmit rólam. *Familia* 2007. június. pp.12. http://www.familiamagazin.hu/cikk/2007.junius/en_mindent_tudok_rolad_te_semmit_rolam/2/ (Letöltés: 2016. október 4.)

31 A kórus négy férfi tagja 2016. április 14-17. között, három női tagja pedig április 21-24. között vezette a cigány cursillo-t a Szendrőládtól 400 km-re fekvő Szegeden. A beszámolókat megtekinthetők itt: <https://www.youtube.com/watch?v=XW4B3CBukPw> (Letöltés: 2016. október 4.)

A szendrőládi kórus tagjai állandó kapcsolatban állnak a romákkal. Ennek következtében kimondott szavaik és azok megvalósítása, megélése összhangban kell, hogy legyenek. Példaképpé válásuk alapja tehát nem egy pseudo-esemény, média-megjelenés, hanem a közvetlen megtapasztalás. Hitelességük eltűntével a szendrőládi hétköznapi hősök is elvesztenék legalitásuk alapját. „Azt hiszem megáldotta a Jóisten Szendrőládot. Ugyan nem vagyunk anyagilag olyan kiemelkedőek, de szinte mindenünk megvan, ami a boldog élethez kell. A helyzetünket elfogadjuk, nem lázongunk, próbálunk a Jóistennek tetsző módon élni”.³²

5. ábra A szegedi cigány cursillo résztvevői. (Fotó: Sárközi Csomo, 2016.04.17)

Látható, hogy a szendrőládi cursillo-s kórus tagjai spontán módon, személyes erőfeszítésekkel, életpéldájukkal, a cigányság megtérítésért és ezáltal élethelyzetének javításáért kifejtett munkája alapján váltak példaképekké, hétköznapi hőökké. Kérdésemre, hogy milyen érzés példaképnek lenni, Rézműves Jenő gondolkodás nélkül feleli: „Nem a mienk a dicsőség, hanem odafent a Jóistené”.³³

Konklúzió

Ha az alkalmazott társadalomtudományi kutatás oldaláról közelítünk tanulmányunk témájához, kijelenthetjük, hogy mindkét példaképkategóriára, a részben, vagy egészben felülről kreált és a grassroots-movement-ként keletkező példaképekre is szükség van – és nem csak a cigányság esetében. Egyfajta össztársadalmi szinten jelentkező pszichés szükséglet kielégítését szolgálják, amelynek hátterében egyrészt ott áll az érték- és véleményformáló viselkedési mintákra való igény, másrészt az aspirációs minták szükséglete. A különféle példaképek, legyenek akár hadnagyok, ci-

32 Rézműves Cinu, Szendrőlád, 2015. november 10.

33 Rézműves Jenő, Szendrőlád, 2015. november 10.

gánpri-mások, zongoristák vagy énekesek, minden esetben identifikációs minták is egyben. Általában reprezentálják azt az életformát, amelyre az egyén törekszik.³⁴ Ezt a fajta pszichés szükségletet fedezhetjük fel akkor, amikor a Roma Pride Day menetelői kezében Charlie Chaplin vagy Elvis Presley képét láthatjuk, és ez húzódik Boldog Ceferino kultusza mögött is, de ez mozgatja a roma sztárok rajongóit és követőit is egyaránt. Ami problémát okoz ez esetben, nem más, mint a hősök és sztárok közötti legfontosabb, mélystruktúrában rejlő ellentét. Ennek lényege, hogy a hősök kultusza a hagyományok, míg a sztároké a divat követésével írható le. A felszínen mindkét esetben a „követés”, az „utánzás” eredményez hasonlóságot, azonban a lényegi mögöttes tartalom eltérő. Előbbi esetben közösségi, utóbbinál pedig individuális értékeket fedezhetünk fel. A hagyományt az egyénnel azzal, hogy követik, egyben fenntartják és adaptálják aktuális körülményeikhez, ám mindezeket keresztül nem egy individuális cselekvéssort végeznek. Egyrészt azért, mert a hagyomány követése az esetek túlnyomó többségében közösségi színtereken zajlott, a közösség előtt reprezentálta az egyén saját személyes és közösségi identitását is egyben, a közösség pedig megerősítette az egyént mindebben. Másrészt azért, mert a hagyomány minden esetben a közösség értékeinek, tudásának, beidegződéseinek, a túléléséhez szükséges információknak szimbolikus tárháza is egyben. Ezzel összefüggésben, míg a történelmi hősök fellépése, tetteik, kialakuló kultuszuk alapvetően a közösségi értékek előtérbe helyezésének körülményei között keletkeztek – azaz egyéni tetteiket a közösség, a „nép” érdekében fejtették ki –, addig a sztárok teljes léte az individualizmus talaján áll. Míg olyan hőssel nem találkozhatunk, aki azért vált volna hőssé, mert önmagát a figyelem középpontjába állítva megvalósította volna önmagát, addig olyan hőst számtalant tudunk felsorolni, aki önmagát, személyes vágyait, céljait, érdekeit háttérbe szorítva másokért tett, szenvedett. A hősök tehát soha nem értelmezhetők önmagukban, csakis egy közösség tagjaiként, annak szimbolikus megtestesítőiként, azaz közösségi azonosulási mintaként szolgálnak. Ezzel szemben a sztárok kultusza szorosan kötődik egyfajta sajátos „polgári mitológiához”, melynek központjában az individuális siker áll. Mitikus elemének lényege, hogy úgy állítja be a piacterjének sikerességét, mintha e siker lehetséges volna az elidegenedés nélkül, s ezzel mintegy

világrend-szinten legitimálja a „tömegkultúra” rendszerének egészét. Olyan fals, az őket követő kisemberek számára kompenzációt nyújtó képet sugároz, amely elhiteti velük, hogy a sztár útja, helyzete elérhető számukra, azaz egy individuális azonosulási mintát szolgáltat, miközben ez csak az elérhető valóság illúziója. És ezen a ponton válik jelentőssé, hogy a romák milyen hősökkel (nem) rendelkeznek, és helyettük milyen sztárok próbálják sikertelenül betölteni azt az űrt, amit a hősök hiánya okoz. Nem arról van szó esetükben, hogy maguk a népszerű sztárok negatív, gyenge, követendő mintának alkalmatlan személyek lennének, hanem arról, hogy az, amit az ő követésük nyújtani tud, nem elégséges a roma identitás egészséges működése szempontjából.³⁵ Annál is inkább, mert roma identitást építő tevékenységük csak elvétve mutatkozik. Ahogy Munk is megállapította, maguk a roma sztárok ritkán szólnak meg (vagy nincsenek megszólaltatva) a romaságot érintő társadalmi, politikai, gazdasági vagy éppen identitásukkal kapcsolatos kérdésekben.³⁶ Ennek híján viszont ismét égető a roma hősök, mint példaképek hiánya, ám újból és újból visszatér látóköreinkbe az a Boorstin-féle tézis, amely szerint „létrehozhatunk ugyan hírnevet, akár egy csapásra (persze jelentős anyagi ráfordítással) ismertté tehetünk egy-egy személyt, de nem tehetjük őket nagygyá. Létrehozhatunk sztárokat, de nem kreálhatunk hősöket. Minden hős »önmaga által« válik hőssé”.³⁷ Ennek tudatában kell a roma hétköznapi hősök felé fordulnunk, akik egy alulról építkező új roma-kép alapkövei lehetnek.

35 Szükséges megjegyeznünk, hogy a többségi társadalomhoz való viszony is ilyen momentumokon áll vagy bukik. Ha nincsenek történelmi hőseik, hiányoznak azok az alapozó mítoszok (eseményekről, személyekről), amelyek szimbolikus nyelven a nemzethez való tartozásukat is igazolnák. Száraz Miklós György találó megfogalmazásában, „Ha azt mondják, cigány, nem jut eszünkbe mondjuk, hogy a cigány szép. [...] Talán eszünkbe jut, hogy egzotikus, de biztosan eszünkbe jut, hogy a cigány nem mi vagyunk. A cigány mindig ők. Nem mi. Pedig a cigány is mi vagyunk [...] Most nem arra gondolok, hogy mindannyian emberek vagyunk, hanem arra, hogy a magyar cigány magyar. A francia francia, a spanyol spanyol, az amerikai amerikai”. Száraz 2007:17.

36 Munk 2014.

37 Boorstin 1982:48.

34 Povedák 2011:94-100.

Felhasznált szakirodalom

- Bernáth Gábor – Messing Vera 1998 *Vágóképként, csak némában. Romák a magyarországi médiában*. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, Budapest.
- Bernáth Gábor – Messing Vera 2012 Szélre tolva. *Médiakutató* (1) http://www.mediakutato.hu/cikk/2012_01_tavasz/05_roma_mediakap/?q=bern%C3%A1th+g%C3%A1bor#bern%C3%A1th+g%C3%A1bor
- Boorstin, Daniel 1982 *The Image. A Guide to Pseudo-Events in America*. Atheneum, New York.
- Kendrick, M. Gregory 2010 *The Heroic Ideal. Western Archetypes from the Greeks to the Present*. McFarland & Company, Jefferson.
- Máté-Tóth András – Nagy Gábor Dániel 2008 *Vallásosság-változatok. Vallási sokféleség Magyarországon*. Jate Press, Szeged.
- Munk Veronika 2014 Hogy kerül a cigány a címdoldalra? A magyarországi sztárgyár és a sztárgyárban a roma celebek. *Apertúra*, nyár-ősz <http://uj.apertura.hu/2014/nyar-osz/munk-hogy-kerul-a-cigany-a-cimoldalra-a-magyarorszag-sztargyar-es-a-sztargyarban-a-roma-celebek/>
- Munk Veronika – Morvay Judit – Szabó Kitti 2012 Cigány csillagok. *Médiakutató* (4) http://www.mediakutato.hu/cikk/2012_04_tel/10_cigany_csillagok/
- Povedák István 2011 *Álhősök, hamis istenek? Hős- és sztárkultusz a posztmodern korban*. Gerhardus, Szeged.
- Povedák István 2014a Múltékony hősök és igaz sztárok nyomában. A nemzeti identitást meg(nem)testesítő sztárok. In Apró István szerk. *Média és identitás*. Médiatudományi Intézet, Budapest, 139-178.
- Povedák István 2014b From Heroes to Celebrities. Problems of definition and potential solutions. In Povedák, István ed. *Heroes and Celebrities in Central and Eastern Europe*. MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 7-17.
- Rojek, Chris 2001 *Celebrity*. Reaktion Books, London.
- Süle Ferenc 1997 *Valláspatológia*. GYU-RÓ Art-Press, Szokolya.
- Szárász Miklós György 2007 *Cigányok. Európa indiánjai*. Helikon, Budapest.

